

Maciej Domański*

Materialnoprawne i procesowe aspekty dochodzenia odszkodowania na podstawie ustawy o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania**

1. ZAKRES OPRACOWANIA

Poniższa analiza dotyczy rozwiązań ustawy z 3.12.2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania¹, zawartych w jej art. 14 oraz w pewnym zakresie w art. 13, i dotyczących specyfiki dochodzenia odszkodowania w przypadku naruszenia zasady równego traktowania. Przeprówadzona zostanie ona z uwzględnieniem kontekstu systemowego, który stanowią rozwiązania stosowane w przepisach polskiego prawa prywatnego i postępowania cywilnego.

2. PREZENTACJA ANALIZOWANYCH ROZWIĄZAŃ

Ustawa, która jest przedmiotem opracowania, miała stanowić wdrożenie szeregu dyrektyw „antydiskryminacyjnych”². Zakres jej zastosowania jest niezwykle szeroki.

* Dr Maciej Domański jest adiunktem w Katedrze Prawa Cywilnego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, Polska, ORCID: 0000-0002-9155-8354, e-mail: m.domanski@wpia.uw.edu.pl

** Data zgłoszenia tekstu przez autora: 23.03.2021 r.; data przyjęcia tekstu przez redakcję do publikacji: 15.04.2021 r.

¹ Ustawa z 3.12.2010 r. (Dz.U. z 2020 r. poz. 2156) – dalej ustawa.

² Dyrektywy Rady 86/613/EWG z 11.12.1986 r. w sprawie stosowania zasady równego traktowania kobiet i mężczyzn pracujących na własny rachunek, w tym w rolnictwie, oraz w sprawie ochrony kobiet pracujących na własny rachunek w okresie ciąży i macierzyństwa (Dz.Urz. WE L 359 z 19.12.1986 r., s. 56; Dz.Urz. UE, polskie wydanie specjalne, rozdz. 5, t. 1, s. 330); dyrektywy Rady 2000/43/WE z 29.06.2000 r. wprowadzające w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne (Dz.Urz. WE L 180 z 19.07.2000 r., s. 22; Dz.Urz. UE, polskie wydanie specjalne, rozdz. 20, t. 1, s. 23); dyrektywy Rady 2000/78/WE z 27.11.2000 r. ustanawiające ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (Dz.Urz. WE L 303 z 2.12.2000 r., s. 16; Dz.Urz. UE, polskie wydanie specjalne, rozdz. 5, t. 4, s. 79); dyrektywy Rady 2004/113/WE z 13.12.2004 r. wprowadzające w życie zasadę równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie dostępu do towarów i usług oraz dostarczania towarów i usług (Dz.Urz. UE L 373 z 21.12.2004 r., s. 37); dyrektywy 2006/54/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 5.07.2006 r. w sprawie wprowadzenia w życie zasady równości szans oraz równego traktowania kobiet i mężczyzn w dziedzinie zatrudnienia i pracy (wersja preredagowana) (Dz.Urz. UE L 204 z 26.07.2006 r., s. 23) oraz dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/54/UE z 16.04.2014 r. w sprawie środków ułatwiających korzystanie z praw przyznanych pracownikom w kontekście swobodnego przepływu pracowników (Dz.Urz. UE L 128 z 30.04.2014 r., s. 8).

Zgodnie z art. 1 ustawa określa obszary i sposoby przeciwdziałania naruszeniom zasady równego traktowania ze względu na płeć, rasę, pochodzenie etniczne, narodowość, religię, wyznanie, światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną. Zakresem wynikającej z niej ochrony objęte są nie tylko osoby fizyczne, lecz także osoby prawne oraz tzw. ułomne osoby prawne (art. 2 ust. 1 ustawy).

Kluczowym i najbardziej ogólnym pojęciem, którym posłużono się w ustawie jest „nierówne traktowanie”. Zostało ono zdefiniowane w art. 3 pkt 5. Odnosi się ono wyłącznie do osób fizycznych i oznacza traktowanie ich w sposób będący jednym lub kilkoma z zachowań takich jak: dyskryminacja bezpośrednia, dyskryminacja pośrednia, molestowanie, molestowanie seksualne, a także mniej korzystne traktowanie osoby fizycznej wynikające z odrzucenia molestowania lub molestowania seksualnego lub podporządkowania się molestowaniu lub molestowaniu seksualnemu, oraz zachęcanie do takich zachowań i nakazywanie tych zachowań. Należy wskazać, że pojęcia dyskryminacji bezpośredniej, dyskryminacji pośredniej, molestowania i molestowania seksualnego zostały również zdefiniowane w art. 3 ustawy.

Ogólny zakaz nierównego traktowania przewidziany w analizowanym akcie prawnym ma na celu ochronę nie tylko osób fizycznych (art. 6,7,8), lecz także osób prawnych i tzw. ułomnych osób prawnych (art. 10). Naruszenie zakazu nierównego traktowania w odniesieniu do osób prawnych i tzw. ułomnych osób prawnych następuje, jeżeli miało ono miejsce ze względu na rasę, pochodzenie etniczne lub narodowość jej członków (art. 10 *in fine*).

Naruszenie zasady równego traktowania zostało objęte szczególną sankcją. Zgodnie z art. 13 ust. 1 ustawy każdy (a więc nie tylko osoby fizyczne, ale także osoby prawne i tzw. ułomne osoby prawne³), wobec kogo zasada równego traktowania została naruszona, ma prawo do odszkodowania. Należy zauważyć, że ustawodawca w sprawach naruszenia zasady równego traktowania odesłał wprost (a nie tylko odpowiednio) do stosowania przepisów Kodeksu cywilnego⁴. Przynajmniej *prima facie* przesądza to, że przewidziana sankcja ma charakter cywilnoprawny i musi zostać wpisana w system odpowiedzialności cywilnej.

Zgodnie z art. 14 ust. 1 ustawy do postępowań o naruszenie zasady równego traktowania stosuje się wprost (a nie odpowiednio) przepisy Kodeksu postępowania cywilnego⁵. Nie budzi więc wątpliwości, że sprawy o odszkodowanie z tytułu naruszenia zasady równego traktowania są sprawami cywilnymi (art. 1 k.p.c.).

Ustawodawca w art. 14 ust. 2 i 3 ustawy przewidział szczególny mechanizm ułatwiający dochodzenie roszczeń z tytułu naruszenia zasady równego traktowania. Podmiot, który zarzuca naruszenie zasady nierównego traktowania jedynie uprawdopodobnia fakt jej naruszenia (art. 14 ust. 2) i w takim przypadku ten, któremu zarzucono naruszenie tej zasady, jest obowiązany wykazać, że nie dopuścił się jej naruszenia.

³ M. Pecyna, *Ochrona osób prawnych przed dyskryminacją w kontekście ustawy z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania*. Opracowanie przygotowane na zlecenie Polskiego Towarzystwa Prawa Antydyskryminacyjnego (PTPA), http://ptpa.org.pl/site/assets/files/publikacje/opinie/Opinia_ochrona_osob_prawnych_przed_dyskryminacja_w_kontekście_ustawy.pdf (dostęp: 21.03.2021 r.).

⁴ Ustawa z 23.06.1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn.: Dz.U. z 2020 r. poz. 1740) – dalej k.c.

⁵ Ustawa z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn.: Dz.U. z 2020 r. poz. 1575) – dalej k.p.c.

3. ANALIZA ROZWIĄZANIA PRZYJĘTEGO W ART. 14 USTAWY

Rozwiązanie przyjęte w art. 14 ust. 2 i 3 ustawy ma charakter szczególny. Nie stanowi ono domniemania prawnego ani wyłącznie zmiany ciężaru dowodu⁶. W pierwszej kolejności ustawodawca przewidział ułatwienie dla zarzucającego naruszenie zasady równego traktowania w postaci zastąpienia ciężaru udowodnienia tej okoliczności jedynie uprawdopodobnieniem. Uprawdopodobnienie w prawie procesowym cywilnym jest przeciwstawiane pojęciu udowodnienia. Zgodnie z art. 243 k.p.c. zachowanie szczególnych przepisów o postępowaniu dowodowym nie jest konieczne, ilekroć ustawa przewiduje uprawdopodobnienie zamiast dowodu. Jest więc ono środkiem mniej sformalizowanym⁷. Jak podkreśla się w doktrynie, cytowany przepis stanowi, że nie jest konieczne zachowanie „szczegółowych”, a nie „jakichkolwiek” przepisów o postępowaniu dowodowym. Ułatwienia nie mogą wypaczać fundamentów systemu dowodowego⁸. I tak przykładowo konieczne jest przestrzeganie ograniczeń co osób, które mogą być świadkami⁹. Sygnalizowane ułatwienie umożliwia posłużenie się środkami niespełniającymi wymagań stawianych dowodom, a ponadto nawet przy zastosowaniu środków dowodowych nie jest konieczne (choć oczywiście niewykluczone) korzystanie z nich w pełni sformalizowany sposób¹⁰. Dopuszczalne odstępstwa mogą dotyczyć przykładowo: dopuszczenia nieformalnego przesłuchania strony czy osób trzecich¹¹ albo tzw. prywatnej opinii specjalistów, którzy nie zostali powołani przez sąd w charakterze biegłych¹². Należy zauważyć, że z uwagi na ostatnie zmiany w zakresie postępowania dowodowego takie jak np. poszerzenie definicji dokumentu – art. 243 [1] k.p.c., czy też możliwość złożenia zeznań przez świadka na piśmie – art. 271 [1] k.p.c., które zmierzają do jego odformalizowania, wskazane różnice pomiędzy sposobami uprawdopodobnienia a udowodnienia faktów tracą na znaczeniu.

Najistotniejszą różnicą pomiędzy dowodem a uprawdopodobnieniem jest obniżenie stopnia pewności co do wystąpienia badanego faktu. W polskiej doktrynie prawa procesowego cywilnego przyjmuje się, że wyjściowo stopień dowodu został określony bardzo wysoko: jako wymaganie pewności, iż zaistniał dowodzony fakt¹³. Stanowisko takie wywodzone jest z treści art. 6 k.c.¹⁴ W przypadku analizowanej regulacji ustawodawca *expressis verbis* przewidział rozwiązanie, zgodnie z którym powoda nadal obciąża ciężar, tyle że uprawdopodobnienia faktów relewantnych

⁶ W zakresie odróżnienia domniemania prawnego od zmiany rozkładu ciężaru dowodu zob. B. Janiszewska, *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Katowicach, I ACa 1459/01*, „Przegląd Sądowy” 2005/1, s. 194; B. Janiszewska [w:] *Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz do wybranych przepisów*, red. J. Gudowski, LEX/el. 2018, komentarz do art. 6, nb 36 i n.

⁷ Z. Resich [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. Z. Resich, W. Siedlecki, Warszawa 1975, s. 423.

⁸ M. Iżykowski, *Charakterystyka prawna uprawdopodobnienia w postępowaniu cywilnym*, „Nowe Prawo” 1980/3, s. 78.

⁹ M. Iżykowski, *Charakterystyka...*, s. 78.

¹⁰ K. Knoppek [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. II, cz. II. *Postępowanie procesowe przed sądem pierwszej instancji*, red. T. Ereciński, T. Wiśniewski, Warszawa 2016 (dział I, rozdział 1, 5.9).

¹¹ T. Ereciński [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. II. *Postępowanie rozpoznawcze*, red. T. Ereciński, LEX/el. 2016, komentarz do art. 243, nb 6.

¹² Z. Resich [w:] *Kodeks...*, t. 1, s. 424; K. Markiewicz [w:] *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010, s. 118.

¹³ P. Ryłski, *Stopień dowodu w postępowaniu cywilnym – zagadnienia podstawowe*, „Przegląd Prawa Cywilnego” 3/2016, s. 498.

¹⁴ P. Ryłski, *Stopień...*, s. 498.

– w tym naruszenia zasady równego traktowania. W zakresie wskazanej okoliczności, podmiot nie musi stworzyć przekonania sędziowskiego graniczącego z pewnością, że dany fakt miał miejsce, ale wystarczające jest wykazanie prawdopodobieństwa jego wystąpienia. W literaturze podkreśla się, że analizując prawdopodobieństwo wystąpienia faktu można wyróżnić wiele jego poziomów od samej możliwości (występujące wątpliwości nie wyłączają w pełni prawdziwości danego twierdzenia) aż do pewności (gdy wszystkie możliwe wątpliwości zostają usunięte)¹⁵. Zagadnienie, jak wysokie powinno być wykazane prawdopodobieństwo, aby można było je uznać za uprawdopodobnione stanowi przedmiot dyskusji¹⁶. Zdaje się jednak dominować ujęcie restrykcyjne wskazujące, że prawdopodobieństwo powinno być wysokie i znajdować potwierdzenie w zgromadzonym materiale faktycznym oraz okolicznościach, a więc być znaczące i przeważające¹⁷. Ponadto przyjęte w tym zakresie rozwiązanie nie musi być jednakowe dla każdej instytucji procesowej. Zdecydowanie należy uwzględnić kontekst korzystania z uprawdopodobnienia¹⁸. Tradycyjnie przyjmowano, że uprawdopodobnienie dotyczy wyłącznie kwestii wypadkowych i ubocznych¹⁹, oraz iż nie może stanowić podstawy rozstrzygnięcia co do istoty sprawy²⁰. W analizowanym przypadku ustawodawca zdecydował się na istotne odstępstwo od tej zasady. Co prawda, uprawdopodobnienie zostało powiązane ze zmianą ciężaru (i przedmiotu) dowodu, jednak w przypadku braku udowodnienia przez drugą stronę niedopuszczenia się naruszenia zasady równego traktowania może stać się ono podstawą rozstrzygnięcia co do istoty sprawy. W związku z takim celem wprowadzenia uprawdopodobnienia należy zdecydowanie przyjąć jego restrykcyjną interpretację. Nie chodzi więc tu tylko o jakiegokolwiek prawdopodobieństwo naruszenia zasady równego traktowania, ale o to, że stopień takiego prawdopodobieństwa powinien być wysoki. Przekazane informacje mają wystarczyć do osiągnięcia przekonania co do ich wystąpienia²¹, a więc twierdzenie musi być lepiej uzasadnione niż jego negacja²². Koncepcja uprawdopodobnienia zbliża się tu więc do zasady *51%-rule* (przeważającego prawdopodobieństwa) znanej z systemów prawnych *common law*. Zdecydowanie należy również przyjąć, że uprawdopodobnienie nie może opierać się wyłącznie na stanowisku strony twierdzącej²³.

Ponadto należy jednoznacznie podkreślić, że obniżenie stopnia dowodu nie obejmuje pozostałych przesłanek roszczenia odszkodowawczego. Nie ma również

¹⁵ M. Iżykowski, *Charakterystyka...*, s. 73.

¹⁶ K. Knoppek [w:] *System...*, t. II, cz. II, *Postępowanie...*

¹⁷ M. Iżykowski, *Charakterystyka...*, s. 73 i n.; K. Markiewicz [w:] *Dowody...*, s. 119; K. Knoppek [w:] *System...*, t. II, cz. II, *Postępowanie...*

¹⁸ M. Walasik [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. V. *Postępowanie zabezpieczające*, red. T. Ereciński, A. Jakubecki, Warszawa 2016 (rozdział 5, 5.4)

¹⁹ Z. Resich (aktualizacja J. Lapiere, K. Weitz), *Postępowanie cywilne*, J. Lapiere, J. Jodłowski, Z. Resich, T. Misiuk-Jodłowska, K. Weitz, Warszawa 2016, s. 471; W. Broniewicz (aktualizacja A. Marciniak), *Postępowanie cywilne w zarysie*, W. Broniewicz, A. Marciniak, I. Kunicki, Warszawa 2020, s. 295.

²⁰ M. Iżykowski, *Charakterystyka...*, s. 76; K. Markiewicz [w:] *Dowody...*, s. 117; K. Piasecki, *System dowodów i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych*, Warszawa 2012 (cz. druga, rozdział VI, pkt 4).

²¹ K. Markiewicz [w:] *Dowody...*, s. 119.

²² M. Iżykowski, *Charakterystyka...*, s. 76; K. Knoppek [w:] *System...*, t. II, cz. II, *Postępowanie...*

²³ Tak przykładowo: T. Ereciński [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. II. *Postępowanie rozpoznawcze*, red. T. Ereciński, LEX/el. 2016, komentarz do art. 243, nb 3; T. Demendecki [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. I. *Komentarz do art. 1–729*, red. A. Jakubecki, LEX/el. 2017, komentarz do art. 243; J. Misztal-Konecka [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. II. *Komentarz. Art. 205[1]–424[12]*, red. A. Marciniak, Legalis 2019, komentarz do art. 243, nb 23; Sąd Najwyższy (dalej SN) w postanowieniu z 12.10.2006 r., I BU 5/06, LEX nr 489023.

charakteru definitywnego. Druga strona może w postępowaniu kwestionować prawidłowość uprawdopodobnienia naruszenia zasady równego traktowania (sytuacja jest podobna do kwestionowania prawdziwości przesłanki domniemania) i dowodzić, że prawdopodobieństwo naruszenia zasady równego traktowania jest niższe niż jej nienaruszenia.

Należy również zwrócić uwagę na to, że w przeciwieństwie do sytuacji, gdy uprawdopodobnienie definitywnie zastępuje dowód stając się podstawą rozstrzygnięcia sądu (np. o oddaleniu opozycji po uprawdopodobnieniu przez interwenienta ubocznego, że ma interes prawny we wstąpieniu do sprawy – art. 78 § 2 k.p.c., czy o ustanowieniu kuratora, gdy wnioskodawca uprawdopodobni, iż miejsce pobytu strony nie jest znane – art. 144 § 1 k.p.c.), w analizowanym przypadku uprawdopodobnienie faktu naruszenia zasady równego traktowania przenosi ciężar dowodu na drugą stronę i zmienia jego temat²⁴. Przeciwnik procesowy zostaje obciążony ciężarem udowodnienia, że nie dopuścił się jej naruszenia (art. 14 ust. 3 *in fine*). Konsekwencją nieudowodnienia tego faktu będzie brak możliwości wywodzenia z niego skutków prawnych (art. 6 k.c.). Wystarczające dla uwzględnienia powództwa (przy udowodnieniu wystąpienia pozostałych przesłanek) jest uprawdopodobnienie naruszenia zasady równego traktowania przy braku udowodnienia przez drugą stronę, że nie dopuszczono się jej naruszenia. Wskazana konstrukcja zbliża się do nieuregulowanego ani w przepisach materialnych, ani w procesowych dowodu *prima facie* (w szczególności w interpretacji przyjmującej, że konstrukcja ta prowadzi do zmiany rozkładu ciężaru dowodu²⁵).

4. OCENA PRZYJĘTEGO ROZWIĄZANIA

Dokonanie oceny zarysowanych rozwiązań jest niezwykle trudne. Bezpośrednio determinuje ją przyjęta koncepcja wykładni przesłanek roszczenia przewidzianego w art. 13 ustawy, co wyznacza również zakres postępowania dowodowego i finalnie zakres oraz doniosłość przyjętych ułatwień dla strony dochodzącej roszczeń wynikających z naruszenia zasady równego traktowania.

4.1. Interpretacja wpisująca roszczenia z ustawy o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania w system cywilnej odpowiedzialności odszkodowawczej

Zgodnie z powszechnie przyjętym poglądem do powstania odpowiedzialności odszkodowawczej konieczne jest spełnienie trzech przesłanek: zajście zdarzenia, z którym ustawa wiąże powstanie odpowiedzialności odszkodowawczej, istnienie szkody (jak dodają niektórzy bezprawnej²⁶) oraz związku przyczynowego między

²⁴ W odniesieniu do zwrotów ustawowych „chyba, że” B. Janiszewska [w:] *Kodeks...*, nb 47.

²⁵ Zob. L. Morawski, *Domniemania faktyczne i reguły dowodu prima facie*, „Studia Prawnicze” 1980/1–2, s. 239; K. Markiewicz [w:] *Dowody...*, 89 i n.; E. Jaworska-Góral, *Dowód prima facie*, „Przegląd Sądowy” 2010/11–12, s. 162; M. Białkowski, *Dowód prima facie w postępowaniu cywilnym dotyczącym szkód powstałych w związku z leczeniem*, „Palestra” 2014/3–4, s. 116; I. Andrych-Brzezińska, *Ciężar dowodu w prawie i procesie cywilnym*, Warszawa 2015, s. 181 i n.

²⁶ M. Kaliński, *Szkoda na mieniu i jej naprawienie*, Warszawa 2014, s. 56 i n.; R. Strugała, *Dobra i interesy chronione w strukturze czynu niedozwolonego*, Warszawa 2019, s. 417 i n.

zdarzeniem a szkodą²⁷. Pierwsza przesłanka odpowiedzialności odszkodowawczej w istocie sprowadza się do dwóch. Chodzi bowiem o zdarzenie wyrządzające szkodę oraz okoliczność, która, zgodnie z zasadą odpowiedzialności mającą zastosowanie *in concreto*, uzasadnia ustalenie odpowiedzialności adresata roszczenia. Należy również przypomnieć, że nadal w doktrynie podkreśla się naczelny charakter zasady winy²⁸. Zgodnie z tym założeniem wina jest główną i ogólną zasadą odpowiedzialności, a pozostałe znajdują zastosowanie w szczególnych sytuacjach, gdy wyraźnie tak stanowi norma odpowiedzialność tę przewidująca²⁹. Uwzględniając treść analizowanych przepisów ustawy, jak również rozwiązania systemowe cywilnej odpowiedzialności odszkodowawczej należy uznać, że ustawodawca w art. 13 ustawy określił właśnie takie zdarzenie, z którym związana jest odpowiedzialność odszkodowawcza. Zdarzeniem tym jest zdefiniowane wyżej naruszenie zasady równego traktowania. Wskazana konstrukcja nie powoduje jednak wyeliminowania pozostałych ogólnych przesłanek odpowiedzialności odszkodowawczej w postaci szkody i związku przyczynowego³⁰. Jest to tym bardziej oczywiste, że w art. 13 ust. 2 ustawy bezpośrednio odesłano do stosowania przepisów Kodeksu cywilnego, a więc w szczególności art. 361. Należy jednocześnie zaznaczyć, że opisane powyżej ułatwienia dowodowe dotyczą wyłącznie zdarzenia szkodzącego, ale już nie samej szkody i związku przyczynowego, które muszą zostać przez powoda udowodnione zgodnie z ogólnymi regułami³¹ w zakresie rozkładu ciężaru dowodu oraz stopnia dowodu jako wiarygodności (pewności) wystąpienia faktu. Ponadto, należy zauważyć, że ogólna regulacja art. 361 § 2 k.c. ogranicza zakres obowiązku odszkodowawczego do określonych elementów szkody majątkowej, a roszczenie o zadośćuczynienie musi być uzasadnione przepisem szczególnym³² takim jak np. art. 448 k.c. Przykładowo, przepisy ustawy o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta³³ (art. 1, 4) jednoznacznie rozróżniają odszkodowanie i zadośćuczynienie (pieniężne za doznaną krzywdę). Oznacza to, że na podstawie art. 13 ustawy można domagać się wyłącznie odszkodowania w zakresie szkody majątkowej (w pełnym zakresie obejmującym *damnum emergens* i *lucrum cessans*), ale już nie szkody niemajątkowej (krzywdy)³⁴. Przy takiej interpretacji większego znaczenia nabiera art. 16 ustawy w którym wskazano, że dochodzenie roszczeń na podstawie niniejszej ustawy nie pozbawia prawa do dochodzenia roszczeń na podstawie

²⁷ A. Szpunar, *Czynny niedozwolone w kodeksie cywilnym*, „Studia Cywilistyczne” 1970, t. XV, s. 39 i n.; T. Dybowski [w:] *System prawa cywilnego*, t. III. *Prawo zobowiązań – część ogólna*, cz. 1, red. Z. Radwański, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 197; M. Kaliński [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 6. *Prawo zobowiązań – część ogólna*, red. A. Olejniczak, Warszawa 2018, s. 31.

²⁸ A. Szpunar, *Czynny...*, s. 40; T. Dybowski [w:] *System...*, t. 3, *Prawo...*, s. 201; W. Czachórski, A. Brzozowski, M. Safjan, E. Skowrońska-Bocian, *Zobowiązania. Zarys wykładu*, Warszawa 2007, s. 232.

²⁹ B. Lewaszkiwicz-Petrykowska, *W sprawie wykładni art. 448 k.c.*, „Przełęcz Sądowy” 1997/1, s. 6; M. Kaliński [w:] *System...*, t. 6, *Prawo...*, s. 51; B. Lackoroński [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. K. Osajda, Legalis 2020, komentarz do art. 415, nb 38

³⁰ Tak również: M. Barzycka-Banaszczyk, *Dyskryminacja (nierówne traktowanie) w stosunkach cywilnoprawnych*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2019/1, s. 10 i n.

³¹ M. Barzycka-Banaszczyk, *Dyskryminacja...*

³² M. Kaliński, *Szkoda...*, s. 221.

³³ Ustawa z 6.11.2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (Dz.U. z 2020 r. poz. 849).

³⁴ R. Strugała, *Prywatnoprawne skutki naruszenia zakazu nierównego traktowania – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2016/4, s. 16; M. Barzycka-Banaszczyk, *Dyskryminacja...*, s. 11; podobnie de lege lata E. Łętowska, *Implementacyjne grzechy przeciw effet utile*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2014/1, s. 58.

przepisów innych ustaw. Jeżeli więc naruszenie zasady równego traktowania będzie stanowiło jednocześnie naruszenie dóbr osobistych osoby fizycznej, można domagać się zadośćuczynienia na ogólnych zasadach, tzn. na podstawie art. 448 k.c., jak również przy ogólnych zasadach dowodowych. Możliwość domagania się zadośćuczynienia na tej podstawie przez osoby prawne i ułomne osoby prawne jest przedmiotem kontrowersji w doktrynie, ale wydaje się, że wzrasta grupa autorów dopuszczających taką możliwość³⁵.

Na marginesie należy zwrócić uwagę, że zgodnie z art. 10 dyrektywy 2010/41/UE z 7.07.2010 r.³⁶ państwa członkowskie UE wprowadzają do swoich krajowych systemów prawnych środki niezbędne do zapewnienia rzeczywistego i skutecznego zadośćuczynienia lub rzeczywistego i skutecznego odszkodowania – **zależnie od decyzji państw członkowskich – za straty lub szkody poniesione przez osobę w wyniku dyskryminacji ze względu na płeć, przy czym takie zadośćuczynienie lub odszkodowanie mają zniechęcać do dyskryminacji, a jednocześnie być proporcjonalne do poniesionej straty lub szkody (wszystkie pogrubienia – M.D.)**. Podobną treść nadano art. 18 dyrektywy 2006/54/WE z 5.07.2006 r.³⁷ Analizowane w art. 13 ustawy rozwiązanie można więc interpretować jako świadomą decyzję ustawodawcy co do wyboru przyjmowanego rozwiązania.

Przedstawiona powyżej interpretacja art. 13 ustawy została również zaakceptowana przez część judykatury. Sąd Okręgowy (dalej SO) w Warszawie w wyroku z 18.11.2015 r.³⁸ stwierdził, że: „odszkodowanie z art. 13 ustawy o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania (...) nie podlega rozróżnieniu na naprawienie szkody majątkowej i niemajątkowej (krzywdy). (...) w ocenie Sądu *a quem* przeważające znaczenie ma brzmienie przepisu, który przewiduje jedynie przyznanie odszkodowania. Natomiast w paragrafie drugim tego przepisu znajduje się odesłanie do kodeksu cywilnego i właśnie to odesłanie ma dla Sądu Okręgowego o tyle przeważające znaczenie, że kodeks cywilny wyraźnie rozróżnia w osobnych jednostkach redakcyjnych kodeksu odpowiedzialność za szkodę majątkową i niemajątkową. Dlatego też, gdyby ustawodawca w istocie zechciał rozróżnić w ustawie wdrożeniowej odpowiedzialność za szkodę majątkową i za krzywdę zostałyby to rozróżnione już w samej treści przepisu”.

Podobne stanowisko zajął SO w Warszawie w wyroku z 12.05.2015 r.³⁹ Sąd orzekający stwierdził po pierwsze, że przepis art. 14 ustawy „nie może być interpretowany w ten sposób, że samo zarzucenie naruszenia zasady równego traktowania automatycznie stanowi uprawdopodobnienie faktu jej naruszenia. Tak przyjęta wykładnia prowadziłaby do szeregu nadużyć kosztem podmiotów, które w sytuacji, gdzie rzeczywiście nie doszło do naruszenia przedmiotowej zasady, z uwagi na niezależne przyczyny, byłyby pozbawione możliwości skutecznego wykazania bezpodstawności zarzutu dyskryminacji. Swoboda w podnoszeniu zarzutu

³⁵ Zob. B. Lackoroński, *Majątkowa ochrona dóbr osobistych osób prawnych* [w:] *Sto lat polskiego prawa handlowego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Andrzejowi Kidybie*, t. II, red. M. Dumkiewicz, K. Kopaczńska-Pieczniak, J. Szczotka, Warszawa 2020, s. 340 i n. oraz cytowaną tam literaturę.

³⁶ W sprawie stosowania zasady równego traktowania kobiet i mężczyzn prowadzących działalność na własny rachunek oraz uchylająca dyrektywę Rady 86/613/EWG (Dz.Urz. UE L 180 z 2010 r., s. 1).

³⁷ W sprawie wprowadzenia w życie zasady równości szans oraz równego traktowania kobiet i mężczyzn w dziedzinie zatrudnienia i pracy (Dz.Urz. UE L 204 z 2006 r., poz. 26).

³⁸ V Ca 3611/14, LEX nr 2147965.

³⁹ II C 125/14, LEX nr 2149609.

dyskryminacji ograniczona jest rzeczywistym uprawdopodobnieniem okoliczności naruszenia zasady równego traktowania przez osobę, która na te okoliczności się powołuje. W przypadku dopiero rzeczywistego uprawdopodobnienia istnienia dyskryminacji, przerzucony zostaje ciężar dowodu na pozwaną⁴⁰. Po drugie, jednoznacznie przyjęto, że na podstawie analizowanych rozwiązań nie można domagać się zadośćuczynienia, a jedynie odszkodowania. Pogląd został podtrzymany w wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 23.08.2016 r.⁴⁰

Przy akceptacji przedstawionych założeń konstrukcja zawarta w art. 14 ust. 2 i 3 nie budzi fundamentalnych wątpliwości, a mankamenty przyjętego rozwiązania mają mniejsze znaczenie praktyczne. Regulacja materialna zostaje bowiem wpisana w system odszkodowawczej odpowiedzialności cywilnej. Zachowane zostają ogólne i konstytutywne jej przesłanki: szkoda i związek przyczynowy, w zakresie których ciężar dowodu obciąża powoda. Możliwość zasądzenia zadośćuczynienia dotyczy wyłącznie sytuacji doznanej krzywdy w okolicznościach naruszenia dóbr osobistych (zgodnie z dominującym poglądem – zawinionego). Ułatwienie przewidziane dla powoda dotyczy wyłącznie zdarzenia szkodzącego, w postaci naruszenia zasady równego traktowania i nie oznacza możliwości oparcia powództwa wyłącznie na oświadczeniu powoda, że zdarzenie wystąpiło, ale wymagane jest jego uprawdopodobnienie. Nawet uprawdopodobnienie nie wyłącza możliwości dowodzenia przez pozwanego braku wystąpienia zdarzenia.

Obiekcje może jedynie budzić pewna jednowymiarowość przyjętego mechanizmu. Należy przypomnieć, że koncepcja dowodu *prima facie* bywa kontestowana w literaturze⁴¹. Dzieje się tak pomimo że jej zastosowanie dopuszcza się tylko w niektórych rodzajach spraw (medycznych czy procesach mankowych), a ponadto formuluje się dość wąskie tego kryteria. Przykładowo, Lech Morawski wskazał, że dowód *prima facie* wolno zastosować: gdy przeprowadzenie dowodu na zasadach ogólnych jest dla strony niemożliwe z przyczyn przez nią niezawinionych, ewentualnie przeprowadzenie na zasadach ogólnych jest wprawdzie możliwe, ale znacznie utrudnione wskutek nieuczciwego lub niesumiennego postępowania przeciwnika strony, która będzie z tego dowodu korzystać, jeżeli spór dotyczy takiej dziedziny aktywności ludzkiej, w której jedna ze stron jest laikiem, druga natomiast może być uznana za eksperta, który ma większe szanse udowodnienia prawdziwości swoich twierdzeń (dowód *prima facie* nie może być zastosowany przeciwko stronie będącej laikiem)⁴². Mirosław Nesterowicz analizując dopuszczalność dowodu *prima facie* w sprawach medycznych, zaproponował następujące przesłanki: zdarzenie nie miałoby miejsca, gdyby pozwany dołożył należytej staranności, istnieje duże prawdopodobieństwo, że zdarzenie nastąpiło w czasie, gdy powód znajdował się pod kontrolą pozwanego, zachowanie się powoda w tej sytuacji było bierne, aby nie można było wyprowadzić wniosku, iż sam sobie wyrządził szkodę⁴³. Jak słusznie podkreślił Krystian Markiewicz: „[n]ie widzę powodów, dla których to stronę

⁴⁰ I ACa 1522/15, LEX nr 2149609.

⁴¹ K. Piasecki, *Dowód prima facie w procesie cywilnym i międzynarodowym procesie cywilnym* [w:] *Studia z procesu cywilnego*, Katowice 1986, s. 161 i n.; B. Janiszewska, *Dowodzenie w procesach lekarskich (domniemania faktyczne i reguły wnioskowania prima facie)*, „Prawo i Medycyna” 2004/2, s. 124 i n.

⁴² L. Morawski, *Domniemania faktyczne...*, s. 239 i n.

⁴³ M. Nesterowicz, *Głosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 9 lutego 2000 (I ACa 69/00)*, „Prawo i Medycyna” 2020/11, t. 4, s. 130.

pozwaną należy obciążać *probatio diabolica*, a przecież często tak samo, jak powód nie będzie mógł udowodnić faktu zakażenia w szpitalu, tak samo pozwany nie będzie tego mógł udowodnić, że na pewno do zakażenia w szpitalu nie doszło. (...) zwoleńnicy dowodu *prima facie*, w której dochodzi do zmiany ciężaru dowodu na pozwanego, zdają się przyjmować, że niemożliwość udowodnienia braku swojej odpowiedzialności przez pozwanego, a tym samym przyjęcia przez sąd jego odpowiedzialności (np. szpitala) jest sprawiedliwe, bo z dwojga złego lepiej jest, jeśli ucierpi szpital niż pacjent. Trudno jednak przyjmować co jest, a co nie jest sprawiedliwe tworząc teoretyczne konstrukcje dowodu *prima facie*. Lepiej jest pozostawić tę możliwość sądom, które w konkretnych przypadkach będą mogły skorzystać czy to z proponowanej tu koncepcji dowodu *prima facie* (bądź innej) lub też dokonując ustaleń w oparciu o treść art. 231 i 233 KPC⁴⁴.

Przyjęty w art. 14 ust. 2 i 3 ustawy mechanizm nie pozostawia miejsca sądowi na żadną ocenę zasadności aplikacji tego ułatwienia. Jest tak, pomimo że zakres zdarzenia szkodzącego w postaci naruszenia zasady równego traktowania jest niezwykle szeroki i obejmuje nie tylko dyskryminację bezpośrednią i pośrednią, ale również molestowanie i molestowanie seksualne, mniej korzystne traktowanie osoby fizycznej wynikające z odrzucenia takich zachowań oraz zachęcanie do takich zachowań (art. 3 pkt 5 ustawy). Ponadto regulacja obejmuje nie tylko np. relacje pracownicze i inne, w które wpisana jest dysproporcja wiedzy, „siły” i dostępu do dowodów, ale także relacje horyzontalne pomiędzy nieprofesjonalistami np. w zakresie usług (art. 4 pkt 4 e ustawy)⁴⁵. Katalog zdarzeń mogących rodzić odpowiedzialność dotyczy bardzo różnych sytuacji: z jednej strony dyskryminacji, a więc w uproszczeniu traktowania osoby mniej korzystnie niż innej właśnie ze względu na pewną cechę (czy cechy), a z drugiej – np. molestowania seksualnego, a więc każdego niepożądanego zachowania o charakterze seksualnym wobec osoby fizycznej lub odnoszące się do płci, którego celem lub skutkiem jest naruszenie godności tej osoby (art. 3 pkt 4 ustawy).

Przykładowo, przy zastosowaniu dyskryminujących kryteriów w postępowaniu rekrutacyjnym do pracy czy przy przyjęciu na studia zastosowanie analizowanej konstrukcji nie budzi wątpliwości: aplikująca osoba fizyczna – po pierwsze – jest nie tylko (przynajmniej z zasady) „słabsza” i nie dysponuje takimi możliwościami ochrony swoich interesów jak przeciwnik, a po drugie, nie jest możliwe przedstawienie przez nią dowodów stosowania dyskryminujących kryteriów, ponieważ tylko prowadzący postępowanie rekrutacyjne może udowodnić, jakie kryteria stosował. W innych jednak przypadkach obarczenie pozwanego (który np. nie jest profesjonalistą i gdy między stronami nie występuje dysproporcja sił) dowodem wykazania braku dyskryminacji, czy molestowania może okazać się przerzuceniem na niego ciężaru właściwie niemożliwego do przeprowadzenia (*probatio diabolica*). Aplikacja analizowanej reguły oznacza właśnie zaakceptowanie skutku, że brak możliwości udowodnienia przez pozwanego braku odpowiedzialności, parafrazując K. Markiewicza, jest sprawiedliwe, bo z dwojga złego lepiej jest, gdy

⁴⁴ K. Markiewicz [w:] *Dowody...*, s. 94.

⁴⁵ Zob. Z. Jabłońska, M. Kulak [w:] *Ustawa o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania. Komentarz*, red. K. Kędziora, K. Śmiszek, LEX/el. 2017, komentarz do art. 4 pkt 4 lit. E.

ucierpi pozwany niż powód w sprawach o odszkodowanie z tytułu naruszenia zasady równego traktowania. L. Morawski uzasadniając dopuszczalność stosowania dowodu *prima facie* podkreślił: „wątpić należy w sensowność i moralność zasady, która w imię zgodności z prawem każe stronom przegrywać nie dlatego, że ich twierdzenia są fałszywe, lecz dlatego, że nie mają możliwości, z reguły niezawinionej przez siebie, wykazania ich prawdziwości, w sytuacji gdy taką możliwość ma strona przeciwna”⁴⁶. Bezwzględność i bezalternatywna konieczność stosowania art. 14 ust. 2 i 3 ustawy w każdej sytuacji, bez względu na okoliczności konkretnej sprawy i układ stron postępowania, jak również jego przedmiot, może prowadzić do systemowego i przewidywalnego odwrócenia sytuacji: strona pozwana przegrywa proces nie dlatego, że jej twierdzenia są fałszywe, ale dlatego iż nie ma niezawinionej przez siebie możliwości wykazania ich prawdziwości. Wydaje się, że w niektórych przypadkach konsekwentne stosowanie analizowanej normy będzie prowadziło do nieuzasadnionego naruszenia równości środków procesowych (równości broni)⁴⁷.

Należy wszakże dostrzec, że analizowane rozwiązanie wynika z regulacji prawa unijnego. Zgodnie z art. 10 ust. 1 dyrektywy 2000/78/WE z 27.11.2000 r. państwa członkowskie podejmują niezbędne środki dla zapewnienia, aby strona pozwana musiała udowodnić, że nie wystąpiło pogwałcenie zasady równego traktowania w przypadku gdy osoby, które uważają się za pokrzywdzone w związku nieprzestrzeganiem wobec nich zasady równego traktowania, ustalą przed sądem lub innym właściwym organem fakty, które nasuwają przypuszczenie o zaistnieniu bezpośredniej i pośredniej dyskryminacji. Podobne mechanizmy zostały przewidziane w art. 8 ust. 1 dyrektywy 2000/43/WE z 29.06.2000 r., art. 19 ust. 1 dyrektywy 2006/54/WE z 5.07.2006 r. czy art. 9 ust. 1 dyrektywy 2004/113/WE z 13.12.2004 r.

W celu zapewnienia (czy też próby zapewnienia) równości broni w analizowanych postępowaniach odszkodowawczych, należy postulować, po pierwsze, o zwracanie przez sądy uwagi na ścisłe wymaganie realnego uprawdopodobnienia naruszenia zasady równego traktowania, a nie np. poprzestanie na samym postawieniu zarzutu przez stronę. Należy również zauważyć, że przedmiotem uprawdopodobnienia jest, zgodnie z art. 14 ust. 2 ustawy, fakt naruszenia zasady równego traktowania, a nie zdarzenie, które jedynie mogło prowadzić do naruszenia tej zasady. Przykładowo, nie wydaje się wystarczające dla uprawdopodobnienia naruszenia wykazanie, że odbyło się postępowanie konkursowe, którego twierdzący nie wygrał. Musi nastąpić uprawdopodobnienie, że było to spowodowane właśnie naruszeniem zasady równego traktowania. Po drugie, niezwykle istotne jest nierozciąganie analizowanego mechanizmu na pozostałe przesłanki odpowiedzialności odszkodowawczej (szkodę, związek przyczynowy czy naruszenie dóbr osobistych i krzywdę przy żądaniu zadośćuczynienia na podstawie art. 448 k.c.).

Pewną egzemplifikacją trudności praktycznych z ustaleniami w toku analizowanych postępowań może być stwierdzenie sądu zawarte w uzasadnieniu sprawy II C 125/14: „z przeprowadzonych w postępowaniu dowodów wynika, że to (powódka – dop. M.D.)

⁴⁶ L. Morawski, *Domniemania a dowody prawnicze*, Toruń 1981, s. 111.

⁴⁷ Zob. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego* [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego*. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego. Serock k. Warszawy, 24–26.09.2009 r., red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010, s. 54 i n.

oczekiwała «nierównego» traktowania, w tym znaczeniu, że liczyła na obniżenie wymagań w stosunku do niej». Jak podkreśla się w literaturze, ochrona osób słabszych przed praktykami dyskryminacyjnymi nie jest nieograniczona i musi mieścić się w racjonalnych granicach⁴⁸.

4.2. Autonomiczna interpretacja roszczenia z ustawy o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania

Zaprezentowana powyżej interpretacja nie jest jedyną przyjmowaną w doktrynie, i co jeszcze ważniejsze, w orzecznictwie sądów powszechnych. W literaturze prawnomiędzynarodowej i z zakresu praw człowieka przedstawiono model wykładni zupełnie odrywający rozwiązanie zawarte w art. 13 (a więc również w art. 14) ustawy od systemu cywilnej odpowiedzialności odszkodowawczej. Pierwszym jej elementem jest objęcie dyspozycją normy wynikającej z art. 13 nie tylko odszkodowania, ale także zadośćuczynienia. Mechanizm takiej interpretacji nie do końca jest jasny. Z jednej strony, podkreśla się konieczność szerokiego uwzględnienia kontekstu europejskiego, w szczególności orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej TSUE) oraz dorobku doktryny i judykatury na gruncie art. 18[3d] Kodeksu pracy⁴⁹, a więc szerokiego i autonomicznego interpretowania terminu „odszkodowanie” na gruncie art. 13 ustawy. Z drugiej strony sygnalizuje się, że każdy przejaw dyskryminacji stanowi naruszenie dobra osobistego w postaci godności⁵⁰. Koncepcje te wydają się być niespójne. Zgodnie z pierwszą z nich (która miała zostać potwierdzona modyfikacją art. 13 zaproponowaną w projekcie z 26.05.2015 r.⁵¹) art. 13 ust. 1 jest samodzielną podstawą zasądzenia zadośćuczynienia (pogląd obejmuje również samodzielność tej regulacji jako podstawy zasądzenia odszkodowania o czym niżej). W takim przypadku zbędne byłoby odesłanie do stosowania wprost przepisów Kodeksu cywilnego w sprawach naruszenia zasady równego traktowania (art. 13 ust. 2). Wniosek taki jest tym bardziej uzasadniony, że zwolennicy koncepcji wskazują na kryteria i przesłanki ustalania zadośćuczynienia, zupełnie oderwane od zasad ustalania zadośćuczynienia w k.c. (odrzućenie zasady winy czy konieczności wykazania krzywdy).

⁴⁸ M. Safjan, *Granice ochrony osób słabszych – pomiędzy równością a dyskryminacją pozytywną* [w:] *Studia i rozprawy. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Andrzejowi Calusowi*, red. A. Janik, Warszawa 2009, s. 110.

⁴⁹ Ustawa z 26.06.1974 r. – Kodeks pracy (tekst jedn.: Dz.U. z 2020 r. poz. 1320). M. Górski, *Roszczenia...*; podobnie z powołaniem na to stanowisko K. Kędziora [w:] *Ustawa...*, komentarz do art. 13, nb 10.

⁵⁰ K. Kędziora [w:] *Ustawa...*, nb 3; podobnie SO w Łomży w wyroku z 22.03.2017 r., I Ca 75/17, LEX nr 3128834.

⁵¹ Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz ustawy o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania, druk sejm. nr 3664, Sejm VII kadencji. Zgodnie z propozycją art. 13 ust. 1 miał mieć następującą treść: każdy wobec kogo zasada równego traktowania została naruszona, ma prawo do odszkodowania lub zadośćuczynienia pieniężnego lub zapłaty odpowiedniej sumy pieniężnej na wskazany cel społeczny, lub też może żądać, ażeby osoba która dopuściła się naruszenia, dopełniła czynności potrzebnych do usunięcia jego skutków, w szczególności żeby złożyła oświadczenie w odpowiedniej treści i formie. Proponowano również dodanie ust. 1a o treści: osoba, wobec której naruszono zasadę równego traktowania ma prawo do odszkodowania lub zadośćuczynienia w wysokości nie niższej niż minimalne wynagrodzenie za pracę, ustalone na podstawie odrębnych przepisów. Należy przypomnieć, że projekt w tym zakresie spotkał się z negatywną opinią, np. SN, zob. Uwagi do poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz ustawy o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania, 21.08.2015 r., <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/druk.xsp?documentId=0D95D22618421EBCC1257EB2002241CC> (dostęp: 21.03.2021 r.).

Zgodnie natomiast z drugą koncepcją (wiązącą każdorazowo naruszenie zasady równego traktowania z naruszeniem dobra osobistego w postaci godności człowieka) cała konstrukcja autonomicznej wykładni art. 13 ust. 1 i objęcia nim zadośćuczynienia byłaby zupełnie zbędna (podobnie, jak postulat zmiany jego treści). Jeżeli każde naruszenie zasady równego traktowania byłoby naruszeniem godności jako dobra osobistego, to wprost należałoby zastosować art. 448 k.c. W tym przypadku należałoby jednak pamiętać, że naruszenie dóbr osobistych nie jest jedyną podstawą zasądzenia zadośćuczynienia, ale jest konieczne (zależnie od wariantu interpretacyjnego⁵²) udowodnienie winy, jak również wystąpienia szkody niemajątkowej (krzywdy)⁵³, a także adekwatnego związku przyczynowego⁵⁴. Słabym punktem wskazanej interpretacji jest akceptacja stanowiska, zgodnie z którym każde nierówne traktowanie musi stanowić naruszenie dóbr osobistych, a nawet prowadzić do wystąpienia krzywdy⁵⁵. Konkluzja ta budzi poważne wątpliwości. Tylko przykładowo należy zasygnalizować, że „nierówne traktowanie” obejmuje również zachęcanie do zachowań takich jak dyskryminacja, molestowanie czy molestowanie seksualne (art. 3 pkt 5 *in fine*).

Aby wyeksponować systemowe wątpliwości, które rodzi wskazana powyżej interpretacja warto przypomnieć, jakie kontrowersje budzi obowiązywanie zasady *neminem laedere*⁵⁶. Nawet jej zwolennicy przyjmują, że: „nie może stanowić samodzielnej podstawy odpowiedzialności cywilnej, w tym w szczególności nie może stanowić samodzielnej podstawy odpowiedzialności odszkodowawczej. Jej naruszenie może jednak stanowić wstępną przesłankę uzasadniającą stwierdzenie, że określone zachowanie może rodzić odpowiedzialność cywilną. O tym jednak, czy określone naruszenie dóbr spowoduje powstanie odpowiedzialności cywilnej, jaki będzie jej rodzaj oraz (...) zakres przesądza charakter zdarzenia sprawczego (...) oraz jego skutki”⁵⁷. Analizowana koncepcja idzie zdecydowanie dalej i prowadzi do przyjęcia, że podstawą odpowiedzialności jest wyłącznie naruszenie zasady równego traktowania w oderwaniu nie tylko od zdarzenia sprawczego, ale także jego skutków w postaci szkody.

Wykładnia art. 13 ustawy odrywająca roszczenie tam przewidziane od zasad cywilnej odpowiedzialności odszkodowawczej idzie jeszcze dalej. Wskazuje się, że to „odszkodowanie” powinno przede wszystkim pełnić funkcję prewencyjną (w zakresie prewencji generalnej i indywidualnej), a wręcz represyjną⁵⁸. W tym kontekście przywołuje się art. 17 dyrektywy 2000/78/WE, zgodnie z którym sankcje, które mogą określać wypłacenie odszkodowania ofierze muszą być skuteczne,

⁵² Zob. zamiast wielu: M. Safjan [w:] *Kodeks cywilny*, t. I. *Komentarz. Art. 1–449*[10], red. K. Pietrzykowski, Legalis 2020, komentarz do art. 448, nb 9 i n.

⁵³ Zob. szeroko J. Jastrzębski, *Kilka uwag o naprawieniu szkody niemajątkowej*, „Palestra” 3–4/2005, s. 39 i n.

⁵⁴ M. Kaliński, *Szkoda...*, s. 367; podobnie Z. Banaszczyk [w:] *Kodeks cywilny*, t. I, *Komentarz. Art. 1–449*[10], red. K. Pietrzykowski, Legalis 2020, komentarz do art. 361, *passim*; choć odmiennie np. A. Koch [w:] *Kodeks cywilny*, t. II. *Komentarz. Art. 353–626*, red. M. Gutowski, Legalis 2019, komentarz do art. 361, nb 48.

⁵⁵ Zob. R. Strugała, *Dobra...*, s. 15.

⁵⁶ Zob. przykładowo, M. Kaliński, *Szkoda...*, s. 36 i n.; Z. Banaszczyk [w:] *Kodeks...*, t. I, *Komentarz...*, nb 25; Ł. Zelechowski, *Ochrona oznaczeń odróżniających w prawie zwalczania nieuczciwej konkurencji. Zagadnienia konstrukcyjne*, Warszawa 2019, s. 399.

⁵⁷ B. Łackoroński, *Odpowiedzialność cywilna za pośrednie naruszenie dóbr*, Warszawa 2013, s. 56 i n.

⁵⁸ M. Górski, *Roszczenia...*; K. Kędziora [w:] *Ustawa...*, nb 10; jako postulat E. Łętowska, *Implementacyjne...*, s. 58.

proporcjonalne i dolegliwe. Uniezależnia to roszczenie z art. 13 ustawy od wysokości szkody (a więc również konieczności jej udowodnienia), a ponadto prowadzi do konkluzji, że naruszenie (a właściwie samo uprawdopodobnienie naruszenia) zasady równego traktowania jest jedyną i wystarczającą podstawą zasądzenia „odszkodowania” (które jest niezależne od szkody i obejmuje również zadośćuczynienie)⁵⁹.

Powyższy kierunek interpretacji prezentowany jest także w orzecznictwie. W uzasadnieniu do wyroku z 6.08.2019 r.⁶⁰ Sąd Rejonowy w Toruniu stwierdził⁶¹: „[i]stnieje szereg argumentów, przemawiających za tym, że w art. 13 ustawy termin odszkodowanie został użyty w tym drugim, szerszym znaczeniu (obejmującym szkodę niemajątkową – dop. M.D.). Po pierwsze, przemawia za tym sama treść ustawy, która stanowi, iż prawo do odszkodowania przysługuje każdemu (wobec kogo zasada równego traktowania została naruszona). Oznacza to, że naruszenie zasady równego traktowania jest **jedyną** przesłanką przyznania odszkodowania na podstawie ustawy. Należy się ono **niezależnie** od wystąpienia szkody majątkowej ani od **winy** naruszcyciela. Tymczasem polskiemu prawu cywilnemu obca jest instytucja odszkodowania (rozumianego jako wynagrodzenie szkody majątkowej) bez wystąpienia szkody. Treść ust. 2 art. 13 ustawy wskazuje zaś, iż odszkodowanie to powinno być ustalane przy uwzględnieniu zasad, określonych w art. 361 § 2 KC. Dyskryminacja natomiast **zawsze** jest źródłem krzywdy, ponieważ nieuchronnie wiąże się z naruszeniem godności człowieka. (...) Wykładnia art. 13 ust. 1 ustawy, uwzględniająca użycie przez ustawodawcę terminu odszkodowanie w jego szerszym znaczeniu, daje więc podstawę do zastosowania sankcji odszkodowawczej (w postaci zadośćuczynienia za krzywdę) również w sytuacji, gdy naruszenie zasady równego traktowania nie skutkowało powstaniem szkody majątkowej. (...) Po drugie, przemawia za tym ukształtowana wykładnia art. 18 3d Kodeksu pracy. (...) W konsekwencji, należy ją (ustawę – dop. M.D.) interpretować zgodnie z ich (dyrektyw – dop. M.D.) brzmieniem i celem. Istotne znaczenie w tym zakresie ma art. 17 Dyrektywy (...), który stanowi, że Państwa Członkowskie ustanowią zasady stosowania sankcji obowiązujących wobec naruszeń przepisów krajowych przyjętych zgodnie z niniejszą dyrektywą i podejmą wszelkie niezbędne działania dla zapewnienia ich stosowania. Sankcje, które mogą określać wypłacenie odszkodowania ofierze, muszą być skuteczne, proporcjonalne i dolegliwe”. Sąd zacytował również fragment wyroku TSUE z 17.04.2013 r., C-81/12⁶²: „[k]ara w czysto symbolicznym wymiarze nie może zostać uznana za dającą się pogodzić z prawidłowym i skutecznym wdrożeniem dyrektywy”. Z drugiej strony, w uzasadnieniu podkreślono, że: „[z]godnie z art. 13 ust. 2 ustawy przy ustaleniu wysokości należnego mu odszkodowania należało zastosować przepisy kodeksu cywilnego. Ponieważ powód domagał się w istocie zadośćuczynienia za naruszenie dobra osobistego, zastosowanie znajdował art. 448 KC (z tym zastrzeżeniem, że z uwagi na treść art. 13 ust. 1 ustawy przesłanką jego przyznania **nie była wina naruszcyciela**)”

⁵⁹ M. Górski, *Roszczenia...*; K. Kędziora [w:] *Ustawa...*, nb 6.

⁶⁰ I C 469/18, LEX nr 2736448.

⁶¹ Z uwagi na doniosłość podniesionych argumentów konieczne jest obszernie przytoczenie fragmentów uzasadnienia.

⁶² Wyrok TSUE z 17.04.2013 r., C-81/12, Asociația Accept przeciwko Consiliul Național pentru Combaterea Discriminării, ECLI:EU:C:2013:275.

i następnie: „[w] konsekwencji przyjęcia kompensacyjnego charakteru zadośćuczynienia wskazuje się, że jego wysokość zależy głównie od rozmiaru doznanej krzywdy, na który wpływają przede wszystkim intensywność i czas trwania cierpień fizycznych lub psychicznych”.

Cytowane uzasadnienie w znacznym zakresie powtarza argumentację zawartą w przywołanych powyżej publikacjach. Tylko na marginesie należy dostrzec jego niespójność. Skoro Sąd podkreślił, że naruszenie zasady równego traktowania jest „jedyną przesłanką przyznania odszkodowania” w dodatku obejmującego zarówno szkodę majątkową, jak i niemajątkową, to odwoływanie się do regulacji Kodeksu cywilnego staje się po prostu zbędne. Pomijając „przejsięcie do porządku” nad treścią art. 13 ust. 2 ustawy, nie ma podstaw do przyjęcia, że „odszkodowanie (...) powinno być ustalane przy uwzględnieniu zasad określonych w art. 361 § 2 k.c.”. Powstaje pytanie, dlaczego zastosowanie miałby znaleźć akurat art. 361 § 2 k.c., ale już nie np. art. 361 § 1 k.c. Ponadto zacytowany przez Sąd przepis dotyczy, jak wcześniej już wskazano, wyłącznie szkody majątkowej. Skoro naruszenie zasady równego traktowania jest jedyną przesłanką przyznania odszkodowania (szeroko rozumianego), to poszukiwanie uzasadnienia zasądzenia zadośćuczynienia w konstrukcjach chroniących dobra osobiste wydaje się zupełnie zbędne. Stwierdzenie jednak, że dyskryminacja jest zawsze źródłem naruszenia godności człowieka przenosi rozważania na płaszczyznę ochrony dóbr osobistych, w tym ochrony majątkowej (art. 448 k.c.). Przeczy to wcześniejszemu stwierdzeniu, że samodzielną podstawą przyznania odszkodowania (w tym zadośćuczynienia) jest sam art. 13 ustawy. Sąd arbitralnie uznał, że z analizowanej ustawy wynika odstępianie od wymagania winy na gruncie art. 448 k.c., po czym podkreślił kompensacyjny charakter zadośćuczynienia uzależnionego od doznanej krzywdy, choć wcześniej argumentował, iż przesłanką „odszkodowania” jest wyłącznie naruszenie zasady równego traktowania niezależnie od takich przesłanek jak szkoda. Ponadto uzasadnienie przyjmowanej wykładni przesłanek i zakresu roszczeń odszkodowawczych, do których wprost stosuje się przepisy Kodeksu cywilnego (art. 13 ust. 2 ustawy) za pomocą odwołania się do Kodeksu pracy, którego art. 300 nakazuje stosowanie przepisów Kodeksu cywilnego jedynie odpowiednio i tylko w sprawach nieunormowanych przepisami prawa pracy, oraz jeżeli nie są one sprzeczne z zasadami prawa pracy, można uznać za błąd metodologiczny.

Pozostawiając na boku wątpliwości o charakterze szczegółowym, prezentowany kierunek interpretacji jest pełnym oderwaniem konstrukcji roszczenia z art. 13 ust. 1 ustawy od systemu cywilnej odpowiedzialności odszkodowawczej. Pomijając fakt, że treść art. 13 ust. 2 ustawy zupełnie przeczy takiemu podejściu, należy zauważyć, iż ma ono bardzo daleko idące konsekwencje. Obecnie nie budzi wątpliwości, że podstawową funkcją odpowiedzialności odszkodowawczej jest kompensacja⁶³. Dotyczy to również rekompensaty doznanej krzywdy. „Elementy natury penalnej należy co do zasady wyłączyć z rozważań nad odpowiedzialnością odszkodowawczą”⁶⁴.

⁶³ Tylko przykładowo: T. Dybowski [w:] *System...*, t. III, *Prawo...*, s. 208; A. Szpunar, *Uwagi o funkcjach odpowiedzialności odszkodowawczej*, „Państwo i Prawo” 2003/1, s. 19 i n.; M. Kaliński, *Szkoda...*, s. 146; A. Śmieja [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 6. *Zobowiązania – część ogólna*, red. A. Olejniczak, Warszawa 2018, s. 391 i n.

⁶⁴ M. Kaliński, *Szkoda...*, s. 147.

Punkt widzenia kompensacji determinuje rozmiar odszkodowania, w szczególności odszkodowanie nie może przewyższać szkody (zasada restytucji), ponieważ oznaczałoby to karanie sprawcy. Przywołana zasada znajduje zastosowanie również w zakresie uszczerbków niemajątkowych⁶⁵. Polskiemu systemowi prawnemu obca jest koncepcja *punitive damages*⁶⁶. Jak podkreślił SN w wyroku z 11.10.2013 r.⁶⁷: „[n]ie dałyby się (...) pogodzić z zasadą proporcjonalności rozwiązania przyznającego poszkodowanemu świadczenie pieniężne od osoby odpowiedzialnej za szkodę w wysokości oderwanej od rozmiaru wyrządzonej szkody (niemajątkowej lub majątkowej), mające pełnić wyłącznie funkcję represyjną i prewencyjną. Ukaranie sprawcy czynu niedozwolonego i prewencja stanowią przede wszystkim cele kary w rozumieniu prawa karnego. Wymierzenie takiej kary jest objęte monopolem państwa i następuje przy zachowaniu szczególnych gwarancji procesowych dla osoby, na którą jest ona nakładana, i nie służy wzbogaceniu poszkodowanego. Nałożenie na sprawcę szkody w ramach sankcji cywilnoprawnych obowiązku spełnienia świadczenia na rzecz poszkodowanego w wysokości oderwanej od rozmiaru szkody, o funkcjach wyłącznie represyjnych i prewencyjnych, należących do zadań prawa karnego, a przy tym bez zachowania gwarancji wymaganych przy stosowaniu sankcji prawno Karnych, wkrczałoby w istocie w sposób nieuzasadniony w materię prawa karnego i było środkiem całkowicie nieadekwatnym z punktu widzenia zasadniczego zadania norm prawa cywilnego dotyczących odpowiedzialności odszkodowawczej, którym jest wyrównanie uszczerbku doznanego przez poszkodowanego bez jego wzbogacenia”.

Streszczony powyżej kierunek interpretacji zmierza do fundamentalnej reinterpretacji funkcji roszczenia literalnie odszkodowawczego (art. 13 ust. 1 ustawy). Twierdzenie o „odszkodowaniu bez szkody” nawet w sferze językowej stanowi oksymoron. Postulowany mechanizm ma charakter represyjny i w pewnym zakresie prewencyjny na co jednoznacznie wskazują stwierdzenia o „dolegliwości”, „skutku odstraszającym”, czy też „karze”. Takie ujęcie nie tylko podaje w wątpliwość jego odszkodowawczy, ale być może w ogóle cywilnoprawny charakter. Jest charakterystyczne, że w opinii Prokuratora Generalnego do cytowanego projektu ustawy z 21.08.2015 r.⁶⁸ (przenoszącego wprost powyższe założenia do treści przepisów) znalazło się stwierdzenie: „[n]ie budzi bowiem wątpliwości okoliczność, że objęte zmianami przepisy art. 13 ustawy (...) mają charakter norm represyjnych...”.

W kontekście powyższych wniosków również konstrukcja art. 14 ust. 2 i 3 ustawy zaczyna budzić podstawowe wątpliwości. Jeżeli przyjąć, że jedyną przesłanką roszczenia jest naruszenie zasady równego traktowania, a nie jest prawnie relewantne istnienie szkody (majątkowej czy niemajątkowej), związku przyczynowego, jak również winy powstaje odpowiedzialność obiektywna za sam fakt naruszenia zasady

⁶⁵ Należy však zwrócić uwagę, że w niektórych rodzajach spraw takich jak tzw. procesy prasowe czy medyczne podkreśla się istotne znaczenie funkcji prewencyjnej, a nawet represyjnej. Nie ma ona jednak znaczenia pierwszoplanowego, a jedynie uzupełniającego, zob. T. Grzeszak, *Celebryci kontra tabloidy, czyli o nowych funkcjach zadośćuczynienia. Prawo własności intelektualnej wczoraj, dziś i jutro*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2007/100, s. 135 i n.; B. Janiszewska, *O zadośćuczynieniu za naruszenie praw pacjenta*, „Monitor Prawniczy” 2017/13, s. 823 i n.; M. Wałachowska [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. III. *Zobowiązania. Część ogólna* (art. 353–534), red. M. Frasz, M. Habdas, LEX/el. 2018, komentarz do art. 448, nb 7.

⁶⁶ M. Kaliński, *Szkoda...*, s. 163.

⁶⁷ I CSK 697/12, OSNC 2014/1, poz. 9.

⁶⁸ Pismo PG VII G 025/221/15, <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/druk.xsp?documentId=0EF1697348C6E-3BAC1257E99004B9FCB> (dostęp: 21.03.2021 r.).

równego traktowania. Do tego zdarzenie (czyn?) z którym związana jest odpowiedzialność określone jest niezwykle płynnie (zob. definicję nierównego traktowania). Czyniłoby to odpowiedzialność ze wskazanej ustawy zdecydowanie surowszą niż odpowiedzialność karna, gdzie m.in. konieczne jest precyzyjne opisanie czynu zabronionego (*nullum crime sine lege certa, nullum crimen sine lege stricta*), jak też przypisanie winy (*nullum crimen sine culpa*)⁶⁹, a na płaszczyźnie procesowej obowiązuje zasada domniemania niewinności (art. 5 Kodeksu postępowania karnego⁷⁰).

Przy takim ujęciu ułatwienie dowodowe obejmujące jedyną przesłankę odpowiedzialności nie tylko nie jest uzasadnione, ale także narusza procesową zasadę równości broni. Jeżeli ustawodawca chce dokonać implementacji wskazanych dyrektyw, przyjmując represyjny i prewencyjny środek majątkowy stosowany w przypadku każdego naruszenia zasady równego traktowania, to powinien dokonać tego poza reżimem cywilnej odpowiedzialności odszkodowawczej, jak również przewidując środki zapewniające realną możliwość obrony pozwanego.

Na marginesie należy stwierdzić, że analiza wskazanych orzeczeń ujawniła istotne rozbieżności w wykładni przepisów badanej ustawy. Wydaje się, że mają one charakter tak istotny, iż powinny stać się podstawą przedstawienia wniosku o rozstrzygnięcie zagadnienia prawnego Sądowi Najwyższemu przez Prezesa SN lub inny organ mający do tego kompetencję (art. 83 ustawy o Sądzie Najwyższym⁷¹).

Summary

Maciej Domański, *Substantive and Procedural Law Aspects of Pursuing Damages on the Basis of the Act on Implementation of Certain European Union Provisions in the Field of Equal Treatment*

The paper addresses the issue of liability in damages in case of infringement of the principle of equal treatment within the meaning of the Act of 3 December 2010 on Implementation of Certain European Union Provisions in the Field of Equal Treatment. This Act is an attempt to implement a number of anti-discrimination directives in the Polish national law. Pursuant to Article 13(1) of the Act, anyone in whose respect the principle of equal treatment has been infringed is entitled to damages. In these cases the provisions of the Civil Code (Article 13(2)) and the Code of Civil Procedure (Article 14(1)) apply directly. A very important solution is provided for in Article 14(2) of the Act: an entity alleging an infringement of the principle of equal treatment should only substantiate, rather than prove the infringement.

In both legal scholarship and case law of general courts major doubts have appeared concerning: grounds for liability in damages enforced on the basis of the cited regulations, the range of circumstances covered by the facilitation in the form of reduced degree of likelihood of their occurrence or the kind of damage compensated for on the basis of the analysed provisions (the problem of possibility of awarding redress). The paper provides an analysis of various models of interpreting the solution in question and attempts to optimally fit the examined regulation in the system of civil liability in damages.

Keywords: *discrimination, damages, redress, burden of proof, substantiation*

⁶⁹ Ł. Pohl, *Prawo karne. Wykład części ogólnej*, Warszawa 2019, s. 32 i n.

⁷⁰ Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks postępowania karnego (tekst jedn.: Dz.U. z 2021 r. poz. 534).

⁷¹ Ustawa z 8.12.2017 r. o Sądzie Najwyższym (Dz.U. z 2019 r. poz. 825 ze zm.).

Streszczenie

Maciej Domański, *Materialnoprawne i procesowe aspekty dochodzenia odszkodowania na podstawie ustawy o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania*

W artykule przedstawione zostało zagadnienie odpowiedzialności odszkodowawczej w przypadku naruszenia zasady równego traktowania w rozumieniu ustawy z 3.12.2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania. Ustawa ta stanowi próbę wdrożenia do polskiego prawa wewnętrznego szeregu dyrektyw antydyskryminacyjnych. Zgodnie z jej art. 13 ust. 1 każdy, wobec kogo zasada równego traktowania została naruszona, ma prawo do odszkodowania. W sprawach tych stosuje się wprost przepisy Kodeksu cywilnego (art. 13 ust. 2) oraz Kodeksu postępowania cywilnego (art. 14 ust. 1). Niezwykle istotne rozwiązanie zostało przewidziane w art. 14 ust. 2 ustawy: podmiot, który zarzuca naruszenie zasady równego traktowania jedynie uprawdopodobnia, a nie udowadnia fakt jej naruszenia. Zarówno w doktrynie prawa, jak i orzecznictwie sądów powszechnych ujawniły się istotne wątpliwości dotyczące: przesłanek odpowiedzialności odszkodowawczej realizowanej na podstawie cytowanych regulacji, zakresu okoliczności objętych ulatwieniem w postaci obniżenia stopnia prawdopodobieństwa ich wystąpienia czy rodzaju uszczerbków kompensowanych na analizowanej podstawie (problem możliwości zasądzenia zadośćuczynienia). W opracowaniu poddano analizie różne modele wykładni przedmiotowego rozwiązania oraz podjęto próbę optymalnego wpisania badanej regulacji w system cywilnej odpowiedzialności odszkodowawczej.

Słowa kluczowe: dyskryminacja, odszkodowanie, zadośćuczynienie, ciężar dowodu, uprawdopodobnienie

Literatura:

1. Andrych-Brzezińska I., *Ciężar dowodu w prawie i procesie cywilnym*, Warszawa 2015.
2. Banaszczyk Z. [w:] *Kodeks cywilny*, t. 1, *Komentarz. Art. 1–449[10]*, red. K. Pietrzykowski, Legalis 2020.
3. Barzycka-Banaszczyk M., *Dyskryminacja (nierówne traktowanie) w stosunkach cywilnoprawnych*, Praca i Zabezpieczenie Społeczne 2019, nr 1.
4. Białkowski M., *Dowód prima facie w postępowaniu cywilnym dotyczącym szkód powstałych w związku z leczeniem*, Palestra 2014, nr 3–4.
5. Broniewicz W. (aktualizacja A. Marciniak) [w:] *Postępowanie cywilne w zarysie*, W. Broniewicz, A. Marciniak, I. Kunicki, Warszawa 2020.
6. Czachórski W., Brzozowski A., Safjan M., Skowrońska-Bocian E., *Zobowiązania. Zarys wykładu*, Warszawa 2007.
7. Demendecki T. [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1, *Komentarz do art. 1–729*, red. A. Jakubecki, LEX/el. 2017.
8. Dybowski T. [w:] *System prawa cywilnego*, t. 1, *Prawo zobowiązań – część ogólna*, cz. 1, red. Z. Radwański, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.
9. Ereciński T., Weitz K., *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego* [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego*. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego. Serock k. Warszawy, 24–26 września 2009 r., red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010.
10. Ereciński T. [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 2. *Postępowanie rozpoznawcze*, red. T. Ereciński, LEX/el. 2016.
11. Górski M., *Roszczenia niematerialne w postępowaniach o dyskryminację*, opracowanie przygotowane na zlecenie Polskiego Towarzystwa Prawa Antydyskryminacyjnego (PTPA), http://ptpa.org.pl/site/assets/files/publikacje/opinie/Opinia_Roza_roszczenianiematerialne_w_postepowanich_o_dyskryminacje.pdf

12. Grzeszak T., *Celebryci kontra tabloidy, czyli o nowych funkcjach zadośćuczynienia. Prawo własności intelektualnej wczoraj, dziś i jutro*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 2007, nr 100.
13. Izykowski M., *Charakterystyka prawna uprawdopodobnienia w postępowaniu cywilnym*, Nowe Prawo 1980, nr 3.
14. Jabłońska Z., Kułak M. [w:] *Ustawa o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania. Komentarz*, red. K. Kędziora, K. Śmiszek, LEX/el. 2017.
15. Janiszewska B., *Dowodzenie w procesach lekarskich (domniemania fatyczne i reguły unioskowania prima facie)*, Prawo i Medycyna 2004, nr 2.
16. Janiszewska B., *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Katowicach, I ACa 1459/01*, Przegląd Sądowy 2005, nr 1.
17. Janiszewska B., *O zadośćuczynieniu za naruszenie praw pacjenta*, Monitor Prawniczy 2017, nr 13.
18. Janiszewska B., *Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz do wybranych przepisów*, red. J. Gudowski, LEX/el. 2018.
19. Jastrzębski J., *Kilka uwag o naprawieniu szkody niemajątkowej*, Palestra 2005, nr 3–4.
20. Jaworska-Góral E., *Dowód prima facie*, Przegląd Sądowy 2010, nr 11–12.
21. Kaliński M., *Szkoda na mieniu i jej naprawienie*, Warszawa 2014.
22. Kaliński M. [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 6, *Prawo zobowiązań – część ogólna*, red. A. Olejniczak, Warszawa 2018.
23. Kędziora K. [w:] *Ustawa o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania. Komentarz*, red. K. Kędziora, K. Śmiszek, LEX/el. 2017.
24. Knoppek K. [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 2, cz. 2. *Postępowanie procesowe przed sądem pierwszej instancji*, red. T. Ereciński, T. Wiśniewski, Warszawa 2016.
25. Koch A. [w:] *Kodeks cywilny*, t. 2. *Komentarz. Art. 353–626*, red. M. Gutowski, Legalis 2019.
26. Lackoroński B., *Odpowiedzialność cywilna za pośrednie naruszenie dóbr*, Warszawa 2013.
27. Lackoroński B. [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. K. Osajda, Legalis 2020.
28. Lackoroński B., *Majątkowa ochrona dóbr osobistych osób prawnych [w:] Sto lat polskiego prawa handlowego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Andrzejowi Kidybie*, t. 2, red. M. Dumkiewicz, K. Kopaczyńska-Pieczniak, J. Szczotka, Warszawa 2020.
29. Lewaszkiwicz-Petrykowska B., *W sprawie wykładni art. 448 k.c.*, Przegląd Sądowy 1997, nr 1.
30. Łętowska E., *Implementacyjne grzechy przeciw effet utile*, Europejski Przegląd Sądowy 2014, nr 1.
31. Markiewicz K. [w:] *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010.
32. Misztal-Konecka J. [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. II. *Komentarz. Art. 205[1]–424[12]*, red. A. Marciniak, Legalis 2019.
33. Morawski L., *Domniemania faktyczne i reguły dowodu prima facie*, Studia Prawnicze 1980, nr 1–2.
34. Morawski L., *Domniemania a dowody prawnicze*, Toruń 1981.
35. Nesterowicz M., *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 9 lutego 2000 (I ACa 69/00)*, Prawo i Medycyna 2002, nr 11, t. 4.
36. Pecyna M., *Ochrona osób prawnych przed dyskryminacją w kontekście ustawy z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania*. Opracowanie przygotowane na zlecenie Polskiego Towarzystwa Prawa Antydyskryminacyjnego (PTPA), http://ptpa.org.pl/site/assets/files/publikacje/opinie/Opinia_ochrona_osob_prawnych_przed_dyskryminacja_w_kontekście_ustawy.pdf
37. Piasecki K., *Dowód prima facie w procesie cywilnym i międzynarodowym procesie cywilnym* [w:] *Studia z procesu cywilnego*, Katowice 1986.
38. Piasecki K., *System dowodów i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych*, Warszawa 2012.
39. Pohl Ł., *Prawo karne. Wykład części ogólnej*, Warszawa 2019.

40. Resich Z. [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. Z. Resich, W. Sie-dlecki, Warszawa 1975.
41. Resich Z. (aktualizacja J. Lapierre, K. Weitz) [w:] *Postępowanie cywilne*, J. Lapierre, J. Jodłowski, Z. Resich, T. Misiuk-Jodłowska, K. Weitz, Warszawa 2016.
42. Rylski P., *Stopień dowodu w postępowaniu cywilnym – zagadnienia podstawowe*, Przegląd Prawa Cywilnego 2016, nr 3.
43. Safjan M., *Granice ochrony osób słabszych – pomiędzy równością a dyskryminacją pozytywną* [w:] *Studia i rozprawy. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi An-drzejowi Calusowi*, red. A. Janik, Warszawa 2009.
44. Safjan M. [w:] *Kodeks cywilny*, t. 1., *Komentarz. Art. 1–449[10]*, red. K. Pietrzykowski, Legalis 2020.
45. Strugała R., *Prywatnoprawne skutki naruszenia zakazu nierównego traktowania – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, Europejski Przegląd Sądowy 2016, nr 4.
46. Strugała R., *Dobra i interesy chronione w strukturze czynu niedozwolonego*, Warszawa 2019.
47. Szpunar A., *Czyny niedozwolone w kodeksie cywilnym*, *Studia Cywilistyczne* 1970, t. XV.
48. Szpunar A., *Uwagi o funkcjach odpowiedzialności odszkodowawczej*, *Państwo i Prawo* 2003, z. 1.
49. Śmieja A. [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 6, *Zobowiązania – część ogólna*, red. A. Olejniczak, Warszawa 2018.
50. Wałasik M. [w:] *System Prawa Procesowego Cywilnego*, t. 5, *Postępowanie zabezpieczające*, red. T. Ereciński, A. Jakubecki, Warszawa 2016.
51. Wałachowska M. [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 3, *Zobowiązania. Część ogólna (art. 353–534)*, red. M. Fras, M. Habdas, LEX/el. 2018.
52. Zelechowski Ł., *Ochrona oznaczeń odróżniających w prawie zwalczania nieuczciwej konkurencji. Zagadnienia konstrukcyjne*, Warszawa 2019.